

HUDUDNING IJTIMOYIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI PROGNOSTIK MODELLASHTIRISH

Eshmatov Davron Abduvaxobovich

Namangan davlat pedagogika universiteti
“Intellectual fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrası
katta o‘qituvchisi (PhD)

E-mail: davron.eshmatov.87@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini modellashtirish va prognozlashning nazariy hamda amaliy jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda mintaqaviy rivojlanishning asosiy muammolari tahlil qilingan, iqtisodiy-matematik modellashtirish usullari yordamida hududiy taraqqiyotning optimal yo‘nalishlari ilmiy asoslangan. Normativ va qidiruv prognozlash metodlari, analogiya hamda zanjirli reaksiya usullaridan foydalangan holda mintaqaning qisqa, o‘rta va uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari belgilangan. Tadqiqot natijalari hududiy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni shakllantirishda va mintaqaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: mintaqaviy rivojlanish, iqtisodiy-matematik modellashtirish, prognozlash, normativ prognoz, qidiruv prognozi, hududiy iqtisodiyot, ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar, balans usuli, retrospektiv tahlil, mintaqaviy siyosat.

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению теоретических и практических аспектов моделирования и прогнозирования социально-экономического развития региона. В работе проанализированы основные проблемы регионального развития, научно обоснованы оптимальные направления территориального прогресса с применением методов экономико-математического моделирования. На основе нормативного и поискового методов прогнозирования, метода аналогии и метода цепной реакции определены краткосрочные, среднесрочные и долгосрочные перспективы развития региона. Результаты исследования имеют практическое значение для формирования региональной социально-экономической политики и принятия управленческих решений на уровне территориального управления.

Ключевые слова: региональное развитие, экономико-математическое моделирование, прогнозирование, нормативный прогноз, поисковый прогноз, региональная экономика, социально-экономические показатели, балансовый метод, ретроспективный анализ, региональная политика.

Abstract

This study is devoted to the theoretical and practical aspects of modelling and forecasting the socio-economic development of a region. The research analyses the key challenges of regional development and provides a scientific justification for optimal directions of territorial progress through the application of economic and mathematical modelling methods. Drawing on normative and exploratory forecasting approaches, as well as analogy and chain reaction methods, the short-term, medium-term and long-

term development prospects of the region are determined. The findings of the study are of practical significance for the formulation of regional socio-economic policy and for evidence-based decision-making in territorial governance.

Keywords: regional development, economic-mathematical modelling, forecasting, normative forecast, exploratory forecast, regional economy, socio-economic indicators, balance method, retrospective analysis, regional policy.

KIRISH

Bozor sharoitida hududiy iqtisodiy rivojlanish va ularning ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish muammolari tobora murakkablashib, tarmoq va hududiy munosabatlarni oldindan aytish qiyinlashib bormoqda. Bu asosiy tugun muammolarini qamrab oladigan iqtisodiy va matematik modellarni ishlab chiqish va qo‘llashni talab qiladi. Hududiy va iqtisodiy jarayonlarni iqtisodiy va matematik modellashtirishning quyidagi yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- iqtisodiy rivojlanishning hududiy nisbatlarini modellashtirish;
- iqtisodiyot tarmoqlarining joylashuvini modellashtirish;
- hududlarning iqtisodiy komplekslarini shakllantirishni modellashtirish.

Iqtisodiy-matematik modellar va elektron hisoblash texnologiyasidan foydalanish minimal vaqt va mehnat xarajatlari bilan katta hajmdagi dastlabki ma’lumotlarni qayta ishlash va qo‘yilgan vazifalarga muvofiq optimal yechimlarni tanlash imkonini beradi.

Mintaqaviy rivojlanishni modellashtirish - nazariy modellarni qurish va mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning rivojlanishini prognozlashdan iborat. Mintaqaviy rivojlanishni modellashtirish jarayonining ustuvor yo‘nalishi mintaqalar o‘rtasidagi milliy va davlatlararo miqyosdagi gorizont al aloqalarni o‘rganishdan iborat bo‘lib, ular umuman milliy iqtisodiyotning, xususan, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollari ga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bugungi kunda mintaqaviy iqtisodiy tizimni qayta qurish, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, maxsus zonalar tashkil etish va hokazolar dolzarb zarurat tug‘iladi. Shuningdek, mintaqqa iqtisodiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan jarayonlarni, ya’ni: mehnat taqsimotini takomillashtirish va chuqurlashtirish, mintaqaviy iqtisodiyotni hududiy tashkil etish, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, har bir mintaqaning xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish, aholining alohida ehtiyojlarini qondirish kabi jarayonlarni o‘rganish zarur.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini modellashtirish va prognozlash masalalari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Mintaqaviy iqtisodiyotni matematik modellashtirish sohasida L. Anselin va J.P. LeSage larning fazoviy ekonometrika bo‘yicha fundamental ishlari alohida o‘rin tutadi. Ular hududiy jarayonlarni tahlil qilishda fazoviy bog‘liqliklarni hisobga olish zaruratini ilmiy asoslab berganlar [3],[8]. Iqtisodiy noaniqlik sharoitida prognozlash muammolarini o‘rganishda S.R.Baker, N.Bloom va S.J. Davislarning tadqiqoti muhim ahamiyat kasb etadi - ular iqtisodiy siyosat noaniqligini o‘lchashning indeks tizimini ishlab chiqib, siyosiy omillarning investitsiya faolligiga ta’sirini empirik jihatdan

isbotlaganlar [9]. Zakharov N. ning tadqiqotida korrupsiyaning mintaqaviy investitsiya oqimlariga salbiy ta'siri, T. Khudyakova va A. Shmidt larning ishida esa inqirozning ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga ta'siri tahlil qilingan [4],[10]. Ekonometrik metodologiya asosida J.M.Wooldridgening asarlari panel ma'lumotlar va prognozlash modellarini qurish bo'yicha nazariy asos bo'lib xizmat qilgan [15].

Mahalliy tadqiqotlar orasida G.Q. Abdurahmonova hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish omillarini, A.A. Qulmatov esa investitsion loyihalarni baholashning zamonaviy usullarini o'rgangan [7],[12]. B.T. Salimov va boshqalar hamda B.Y. Xodiyev va A.I. Ishmazarovlarning asarlari iqtisodiy tahlilning nazariy va miqdoriy asoslarini shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan[5],[6].

METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy maqsadi - hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini modellashtirish va prognozlash orqali mintaqaviy taraqqiyotning optimal yo'nalishlarini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqotda quyidagi usul va metodlar qo'llaniladi:

- Normativ prognozlash - belgilangan standartlar asosida kelajakning "maqsadli" holatiga erishish yo'llarini aniqlash; yangi hududiy-iqtisodiy tizimlar shakllanishini prognozlashda asosiy usul sifatida qo'llaniladi.

- Qidiruv prognozlash - obyektning real va mumkin bo'lgan rivojlanish tendensiyalarini aniqlashga asoslanadi. Normativ prognoz bilan birgalikda qo'llaniladi.

- Analogiya (qiyoslash) usuli - hududlarning aniqlangan rivojlanish yo'llari va funksional quyi tizimlardagi tendensiyalarni solishtirish imkonini beradi.

- Zanjirli reaksiya usuli - mintaqaning alohida tuzilmalari (ishlab chiqarish tizimlari, aholi punktlari, infratuzilma) o'rtasidagi ko'p bosqichli o'zaro ta'sirni bashorat qilishda qo'llaniladi.

Tadqiqotning axborot bazasini ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari, aholi bandligi va turmush darajasi, davlat moliyasi hamda mintaqaviy byudjetga oid statistik ko'rsatkichlar tashkil etadi. Asosiy baholanadigan ko'rsatkichlar sifatida aholi jon boshiga YaHM, o'rtacha daromad darajasi, ishsizlik ko'rsatkichi, ijtimoiy xizmatlar bilan ta'minlanganlik va viloyat byudjetining moliyaviy mustaqillik darajasi belgilangan. Prognozlash qisqa muddatli (2-3 yil), o'rta muddatli (5-7 yil) va uzoq muddatli (8-20 yil) bosqichlarda amalga oshirilgan.

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida prognostik modellashtirish asosida O'zbekiston iqtisodiyoti har tomonlama o'rganilib, ilmiy xulosalar chiqarildi va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlovchi hududiy tadqiqotlarning asosiy natijasi hududiy prognozlar (sxemalar) hisoblanadi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash - bu harakatlantiruvchi kuchlarni, qonuniyatlarni, tuzilmalarni va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarning boshqa omillarini, shuningdek, bunday rivojlanishning mumkin bo'lgan oqibatlarini tahlil qilish asosida hududlarni, ularning iqtisodiyotini, ijtimoiy sohasini hamda

ekologiyasini rivojlantirish istiqbollari, yo‘nalishlari va parametrlarini ilmiy bashorat qilishdir [1].

Prognozlashning ikki turi mavjud - normativ va qidiruv. Birinchisi standartlarga asoslanadi va iqtisodiy rivojlanishning kelajakdagi “istagan” holatiga erishishning mumkin bo‘lgan yo‘llarini belgilaydi. Prognozlashning ikkinchi turi obyekt rivojlanishining real va mumkin bo‘lgan tendensiyalarini aniqlashga asoslanadi. Normativ va qidiruv prognozi bir-birini to‘ldiradi. Bunday prognozlarning majburiy komponentlari quyidagilar bo‘lishi kerak:

- tegishli ma‘muriy-hududiy birlikning o‘tgan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tahlil qilish hamda uning iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasini rivojlantirishning asosiy muammolari xususiyatlari;

- tabiiy resurslardan foydalanish holati, ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy va mehnat salohiyati, tegishli ma‘muriy-hududiy birlikdagi ekologik vaziyat;

- asosiy tovarlar va xizmatlar bozorlaridagi bozor konyunkturasining prognozi;

- iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning asosiy muammolarini hal qilishning mumkin bo‘lgan yo‘llari;

- o‘rta muddatli istiqbolda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning maqsad va ustuvor yo‘nalishlari hamda ularga erishish bo‘yicha mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarining chora-tadbirlar bo‘yicha takliflari;

- tegishli ma‘muriy-hududiy birlikning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlari;

- tegishli ma‘muriy-hududiy birlik iqtisodiyotini o‘rta muddatli istiqbolda rivojlantirish tendensiyalari to‘g‘risidagi xulosalar.

Hududlar rivojlanishini prognozlash metodologiyasi ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish va joylashtirishni 15 yilgacha bo‘lgan muddatda majburiy ravishda retrospektiv tahlil qilishni nazarda tutadi. Uning tarkibiy qismlari retrospektiv davrda hududlarni rivojlantirishning ijtimoiy jihatlarini, mintaqalararo tabaqalanishni hisobga olgan holda muhim ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish darajasini baholash bo‘lishi kerak. Aholining turmush darajasi ham tabiiy, iqtisodiy va boshqa xususiyatlarni hisobga olgan holda baholanishi kerak [2].

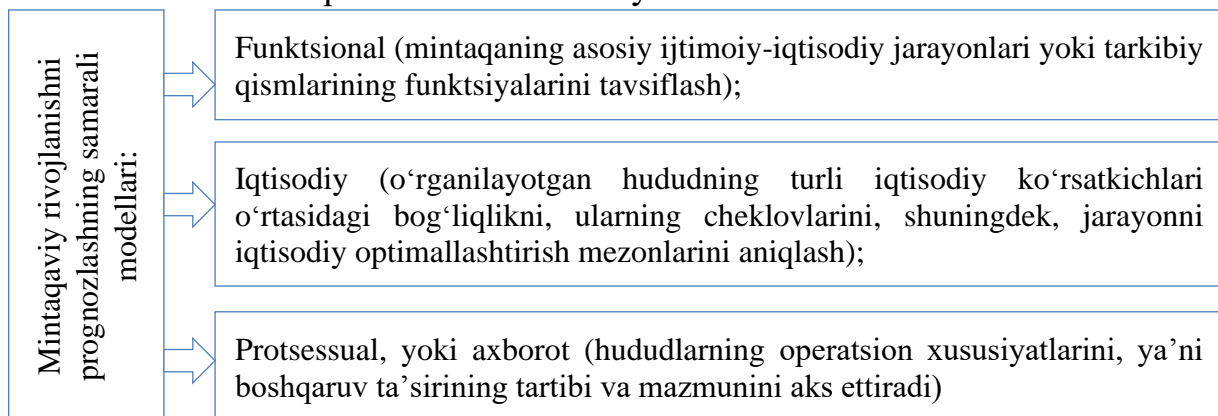
Prognozda iqtisodiy jihatni, demografik vaziyatni va milliy munosabatlarni, hududlarni rivojlantirishning o‘ziga xos muammolarini baholash muhim rol o‘ynaydi. Bosh sxema shuningdek, aholi bandligi, migratsiya jarayonlari, ko‘chirish jarayonlari, shahar hamda qishloq aholi punktlarining zamonaviy rivojlanish omillari, shuningdek, hududlardagi ekologik vaziyat va boshqalarni tahlil qilishni o‘z ichiga olishi kerak. Prognozning muhim tarkibiy qismi bozorning ixtisoslashuvi ta‘sirini aniqlash, mintaqaviy resurslardan oqilona foydalanish va mintaqaviy iqtisodiy komplekslarni shakllantirish, jadal iqtisodiy o‘sish hududlari hamda tushkunlik zonalarini aniqlashdir [3],[4].

Murakkablik tamoyilining ahamiyati bozor sharoitida mintaqa ijtimoiy hayotining asosiy sohalari va tarkibiy qismlarining uyg‘un, mutanosib rivojlanishi zarurati bilan bog‘liq. Tizimlilik tamoyiliga ko‘ra, prognozlashda mintaqa nisbatan

avtonom yaxlit tizimli shakllanish va milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismi (komponenti) sifatida qaralishi kerak. Tizimlilik tamoyili izchillikni, turli iyerarxik darajalarda qilingan natijalar va xulosalarni muvofiqlashtirishni talab qiladi. Irsiyat tamoyiliga asoslangan prognoz ilgari yaratilgan barcha progressiv natijalarni birlashtirish va davom ettirish imkonini beradi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish uchun moddiy, mehnat va moliyaviy xarajatlar darajasi ko'p jihatdan "eski" va "yangi" vazifalar nisbatiga bog'liq. Bu tamoyil mintaqaviy rivojlanishning kelajakdagi bosqichlari ketma-ketligini aniqlash imkonini beradi [5],[6].

Davomiyligi bo'yicha prognozlar qisqa muddatli (2-3 yil), o'rta muddatli (5-7 yil), uzoq muddatli (8 yildan 15-20 yilgacha) bo'lishi mumkin. Mintaqaviy uzoq muddatli prognozlar, qoida tariqasida, tadqiqot va me'yoriy usullarni birlashtirish orqali ishlab chiqiladi, bu sizga mintaqaning kelajakdagi holatining yanada asoslangan versiyasini tanlash imkonini beradi. Normativ prognozlash yangi hududiy-iqtisodiy tizimlarning shakllanishi va hududlarning iqtisodiy rivojlanishini prognozlashning asosiy usuli hisoblanadi. Ushbu prognozdan hududdagi shahar va qishloq aholi punktlari sonini, ularning aholisini hisoblash hamda funksional tuzilmasini aniqlash uchun foydalaniladi.

Qidiruv va me'yoriy prognozlash usullaridan tashqari, hududlarning aniqlangan rivojlanish yo'llarini va funksional quyi tizimlardagi tendensiyalarni solishtirish imkonini beradigan analogiya (qiyoslash, taqqoslash) usuli qo'llaniladi. Qisqa muddatli prognozlashda ko'proq matematik prognozlash usullari qo'llaniladi. Normativ-muvozanat va muvozanat usullari mintaqaning alohida sohalari va funksional tizimlarining ishlash ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqligini, maqsadlar hamda resurslar, ehtiyojlar va ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirishni ta'minlaydi.

1-rasm. Mintaqaviy rivojlanishni prognozlashning samarali modellari¹

Mintaqaning alohida tuzilmalarining (ishlab chiqarish tizimlari, aholi punktlari, infratuzilma) o'zaro ta'sirini bashorat qilish uchun zanjirli reaksiya usuli qo'llaniladi. U mintaqa evolyutsiyasi jarayonida ishlab chiqarishda, tabiiy muhitda, jamiyatda va hokazolarda sodir bo'ladigan ko'p bosqichli jarayonlar bo'g'inlarining o'zaro ta'siri jarayonida yuzaga keladigan turli bog'liqliklar, tendensiyalar, qonuniyatlarni izchil

¹ Muallif ishlanmasi

hisobga olishga asoslanadi. Modellashtirish usuli sezilarli miqdordagi statistik ko'rsatkichlarni, kuchli matematik apparatlardan foydalanishni va ko'plab mutaxassislarni jalb qilishni talab qiladi [7]. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, Mintaqaviy rivojlanishni prognozlashning samarali modellari bo'lishi mumkin (1-rasm).

Modellar tavsif shakliga ega bo'lishi mumkin (eng oddiy shakl, qoida tariqasida, boshlang'ich); matematik tavsif (formular va matematik amallar); dasturiy ta'minot tavsifi (kompyuterda ishlov berish modeli). Ular, shuningdek, egri chiziqlar, diagrammalar, chizmalar, sxemalar va boshqalar yordamida ifodalanishi mumkin. Mintaqaviy iqtisodiyot faoliyatining umumlashtirilgan modeli juda informatsiondir. Mintaqa yagona, garchi tuzilgan bo'lsa-da, mavjud bo'lgan modellardan farqli o'laroq, uning asosiy yo'nalishi mintaqaviy iqtisodiyotning turli subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmiga qaratilgan [8].

1. Tovar ishlab chiqarish va bozor xizmatlari. Tovar ishlab chiqarish va bozor xizmatlarining axborot bazasi hududiy va respublika statistikasining ko'rsatkichlari bo'yicha shakllanadi: ijtimoiy-iqtisodiy (qiyosiy narxlarda mahsulot ishlab chiqarish, ko'rsatilgan ishlar va xizmatlarni bajarish hajmlari); iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha aholi bandligi; asosiy vositalar (yil oxiridagi haqiqiy narxlarda); asosiy kapitalga investitsiyalar; byudjet xarajatlari; foyda; moliyaviy faoliyat natijalari; sotish va sotish hajmi; korxonalarining chakana savdo aylanmasi va boshqalar.

2. Bozordan tashqari xizmatlar ishlab chiqarish. Nobozor xizmatlar ishlab chiqarishning umumiy natijalarini aniqlashning statistik-axborot bazasi quyidagilardan iborat: nobozor xizmatlar ishlab chiqarish ko'rsatkichlari (xizmat ko'rsatish korxonalarini faoliyati; iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha viloyat xizmat ko'rsatish korxonalarini ko'rsatkichlari); sotilgan xizmatlar hajmining ko'rsatkichlari (bozor narxlarida); noishlab chiqarish obyektlarini (uy-joy qurilishi, ijtimoiy tuzilma obyektlarini) rivojlantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar ko'rsatkichlari; aholining asosiy kapitalga, uy-joy qurilishiga qo'yilmalari; asosiy kapitalga qo'yilmalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi; aholi daromadlari va daromadlari tarkibi ko'rsatkichlari; aholi xarajatlari va jamg'armalarining turlari bo'yicha tarkibi; xizmat ko'rsatish korxonalarining moliyaviy faoliyati natijalari va boshqalar.

3. Aholi soni. Statistik bazani aholining ko'rsatkichlari (son, tabiiy o'sish va tabiiy o'sish koeffitsiyenti, migratsiyaning ko'payishi va migratsiyaning ko'payishi koeffitsiyenti va boshqalar), aholi bandligi ko'rsatkichlari (iqtisodiy faol aholi, band aholi, shu jumladan iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha, ishsiz aholi (XMT metodologiyasi bo'yicha), ishdan bo'shatilgan ishchilar, shu jumladan iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha, band bo'lganlar, band bo'lmagan fuqarolar, ro'yxatga olingan ishsizlikning soni va darajasi, majburiy to'liq bandlik soni va darajasi va boshqalar) hamda aholi turmush darajasining ko'rsatkichlari (aholi daromadlari, xarajatlari va jamg'armalari va ularning tarkibi); uy xo'jaligi xarajatlari va resurslari (pul va umumiy uy xarajatlari tarkibi) va boshqalar; uy-joy fondi va aholining uy-joy xavfsizligi va boshqalar) kabi uchta statistik ko'rsatkichlar guruhi tashkil qiladi.

4. Davlat daromadlari va xarajatlari. Ushbu blok yordamida davlat daromadlarini taqsimlash va ulardan foydalanish variantlari shakllantiriladi, byudjet xarajatlari tarkibi

aniqlanadi, daromadlar va xarajatlar balansi darajasi baholanadi va ularni oshirish chora-tadbirlari amalga oshiriladi. Soliq chegirmalari va soliq yig'implari hamda ularni taqsimlashning qabul qilingan me'yorlariga muvofiq davlat hamda viloyat byudjetlarining daromadlari hisoblab chiqiladi. Oddiylik uchun byudjetdan tashqari mablag'lar (va ularning xarajatlari) qat'iy byudjet moddolari sifatida qaraladi.

5. Mintaqaviy byudjet. Viloyat byudjetining umumiy daromadlari o'z daromadlaridan tashqari davlat byudjetidan byudjet transfertlari va qarzlarni ham o'z ichiga oladi. Rivojlanish byudjeti va operatsion byudjetni farqlash kerak.

6. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy va moliyaviy holatini tahlil qilish hamda baholash hududiy rivojlanishning umumiy ko'rsatkichlarini (ko'rsatkichlarini) va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini beruvchi turli ko'rsatkichlarni hisoblash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Mintaqaning rivojlanishini tavsiflovchi ko'plab ko'rsatkichlar mavjud bo'lib, an'anaviy ravishda quyidagilar qo'llaniladi:

- aholi jon boshiga YaHM. U ishlab chiqarish usuli bilan va mintaqaning asosiy xo'jalik yurituvchi subyektlari daromadlari asosida hisoblanishi mumkin;

- aholining jon boshiga o'rtacha daromadlari. Bu ko'rsatkichda aholi daromadlarini shakllantirishning barcha manbalari, jumladan, davlat va viloyat byudjetlari hamda byudjetdan tashqari jamg'armalarning ijtimoiy transfertlari hisobga olingan. U bilvosita daromadlar bilan to'ldirilishi mumkin - narxlar va tariflarning o'sishini qoplashga qaratilgan byudjet subsidiyalari yoki uy-joy kommunal xo'jaligi, jamoat transporti va boshqalarni saqlash uchun to'g'ridan-to'g'ri byudjet xarajatlari;

- mintaqadagi ishsizlik darajasi. U mehnat resurslari balansi va iqtisodiy faol aholi soni ko'rsatkichlari asosida hisoblanadi;

- aholini ijtimoiy xizmatlar bilan ta'minlash;

- viloyat jamlanma byudjetining o'z daromadlarining uning yangi xarajatlaridagi ulushi. Ko'rsatkich, birinchi navbatda, viloyatning o'z moliyalashtirish manbalari bilan ta'minlanganlik darajasini (viloyat byudjeti xarajatlari yo'nalishlari bo'yicha), shuningdek, viloyatni davlat byudjeti hisobidan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash darajasini tavsiflaydi;

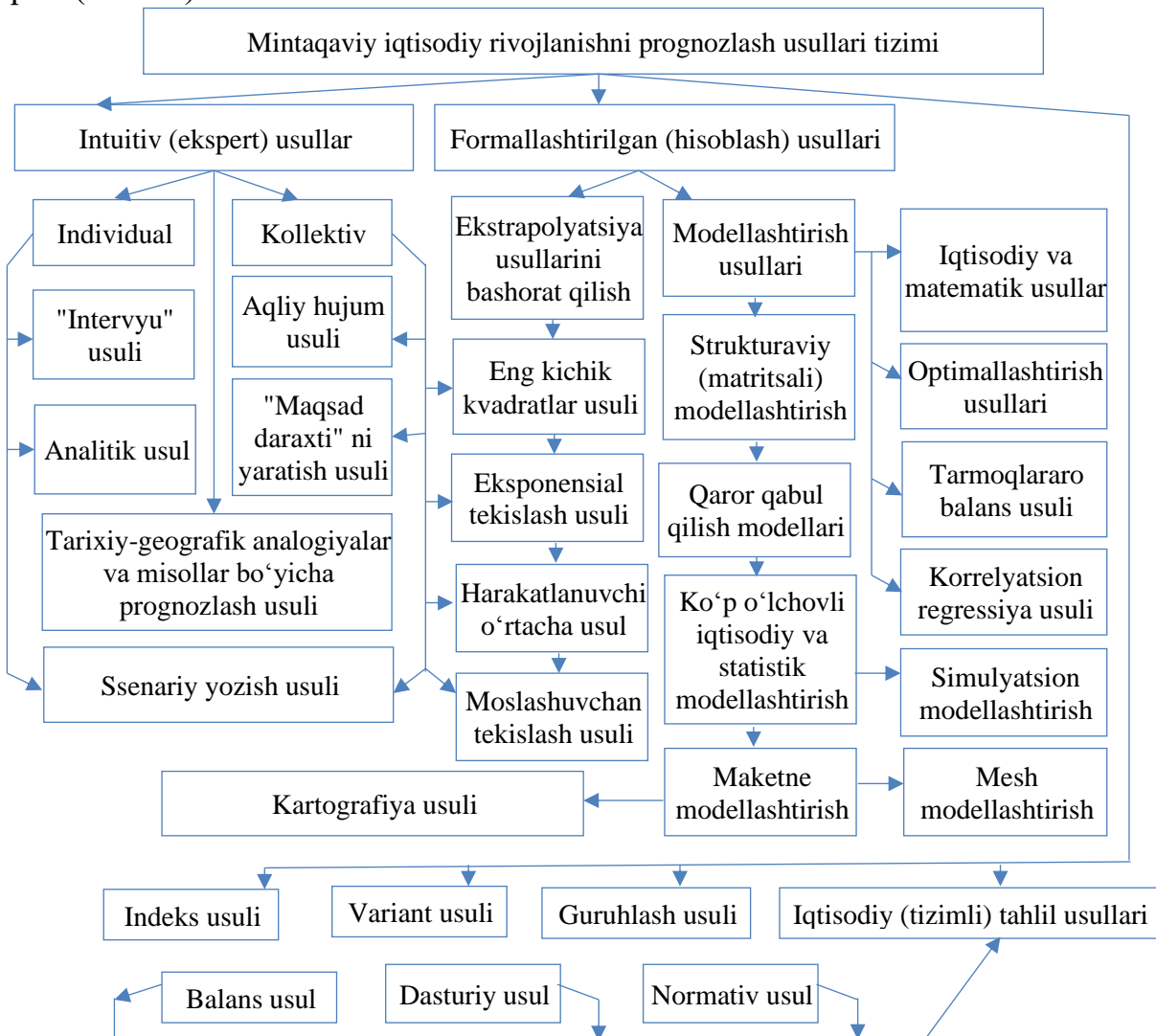
- markazning nisbiy daromadi (davlat byudjeti daromadlarining uning hudud bo'yicha xarajatlariga nisbati). Ushbu ko'rsatkichning qiymatiga ko'ra, mintaqani donor mintaqaga yoki qabul qiluvchi mintaqaga sifatida tasniflash mumkin. Ushbu ko'rsatkichdan foydalanish mintaqani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash shakllari va usullarini tanlashga qaratilgan;

- viloyat iqtisodiyoti rezidentlarining o'z investitsiyalarining viloyatga kiritilgan investitsiyalarning umumiy hajmidagi ulushi. Aholi jon boshiga YaHM qiymati bilan birgalikda bu ko'rsatkich iqtisodiyotning "yetuklik" darajasini tavsiflaydi; uning nisbatan yuqori qiymati mintaqada qulay investitsion muhit mavjudligidan dalolat beradi [9],[10].

Mintaqaviy rivojlanishning iqtisodiy modellari optimal yo'llarni tanlashga, kelajakda mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar faoliyatining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini bashorat qilish va aniqlashga yordam beradi. Prognozlar viloyat

iqtisodiyotini rivojlantirishning hozirgi holatini baholash, shuningdek, hududiy joylashuvning o‘ziga xos xususiyatlari, iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda yangi iqtisodiy sharoitlarda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatdan oqilona hamda samarali foydalanishga asoslanadi [11].

Ijtimoiy-iqtisodiy prognozlashning asosiy usullarining amaliy ahamiyatini qisqacha ko‘rib chiqamiz. Amaliyotchi mutaxassislarning ta’kidlashicha, amaliyotda 20-30 tasi qo‘llanilsa-da, 200 dan ortiq prognozlash usullari mavjud. Prognozlash usullarining xilma-xilligini tahlil qilib, biz mintaqaning iqtisodiy rivojlanishini bashorat qilishning asosiy usullarining umumiy sxemasi-klassifikatsiyasini ishlab chiqdik (2-rasm).

2-rasm. Hududning iqtisodiy rivojlanishini prognozlashning asosiy usullarining umumiy tasnif sxemasi¹

Ular orasida quyidagi usullar guruhlarini o‘z ichiga olgan intuitiv va rasmiylashtirilgan (hisoblangan)ni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin: - intuitiv: ekspert baholash usullari (individual va jamoaviy), tarixiy-geografik o‘xshashliklar va misollar

¹ Muallif ishlanmasi

bo'yicha prognozlash usullari; - rasmiylashtirilgan: ekstrapolyatsiyani bashorat qilish usullari, modellashtirish usullari, iqtisodiy va matematik usullar. Intuitiv usullar prognozlash obyektining murakkabligi tufayli ko'plab omillarning ta'sirini hisobga olishning iloji bo'lmagan hollarda qo'llaniladi. Bu usullar asosan ekspert baholaridan foydalanishga asoslangan. Bunday holda, prognozlash obyektining xatti-harakati bo'yicha mutaxassislarning fikrlari qo'llaniladi. Biroq, bu usullarning to'liq ro'yxati emas. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini prognozlash va ishlab chiqish jarayonida quyidagi usullardan keng foydalaniladi:

1. Iqtisodiy (tizimli) tahlil usullari, ularning mohiyati iqtisodiy jarayon yoki hodisaning tarkibiy qismlarga bo'linishi, bu qismlarning bir-biriga va jarayonning borishiga munosabati va ta'siri aniqlanadi. Tahlil bunday jarayonning mohiyatini ochib berish, uning prognoz davridagi o'zgarishining qonuniyligini aniqlash, qo'yilgan maqsadlarga erishish imkoniyatlari va yo'llarini har tomonlama baholash imkonini beradi. Bu usullarga guruhlash usullari, variatsion va indeks usullari kiradi.

2. Dasturiy-maqsadli usul ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy maqsadlarini tanlash, ulardan samarali foydalanishni hisobga olgan holda resurslarni mutanosib ravishda ta'minlagan holda ma'lum muddatlarda ularga erishish bo'yicha o'zaro bog'liq chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat.

3. Ushbu usul resurslar, ijrochilar va amalga oshirish muddatlari bilan muvofiqlashtirilgan ilmiy tadqiqot, ishlab chiqarish, tashkiliy-iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa vazifalar va chora-tadbirlarning maqsadi va majmuini o'z ichiga olgan hujjatni tashkil etuvchi muammoli va kompleks maqsadli hududiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish imkoniyatini nazarda tutadi.

4. Normativ usul - hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ko'rsatkichlarini ilgari ishlab chiqilgan va qonuniy ravishda belgilangan norma va standartlardan foydalangan holda asoslash usuli.

5. Normalar va standartlar hududiy iqtisodiy prognozlar, rejalar, dasturlar, texnik-iqtisodiy loyihalarning zaruriy asosini, ilmiy ishlanmalarini tashkil qiladi. Normalar va standartlar yordamida eng muhim nisbatlar asoslanadi, moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasining rivojlanishi tartibga solinadi, iqtisodiy rivojlanish tartibga solinadi.

6. Balans usuli mintaqaning turli turdagi mahsulotlar va resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini ishlab chiqarish imkoniyatlari va resurslar manbalari bilan bog'lashdan iborat. Hududning iqtisodiy rivojlanishining bo'limlari, ko'rsatkichlari, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy prognozini tuzishda ma'lum bir hududga bo'lgan ehtiyojni mavjud resurslar, shuningdek, boshqaruv organlari byudjetdan tashqari manbalar, byudjetlardan subvensiyalar, subsidiyalar, kreditlar hisobidan jalb qilishlari kerak bo'lgan mumkin bo'lgan resurslar bilan bog'lash imkonini beradigan texnikalar majmuasi qo'llanilishi bilan tavsiflanadi.

Bu usul asosiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi muvozanatga erishish uchun qo'llaniladi, ular bir tomondan zarur ehtiyojlarni tavsiflaydi, ikkinchidan - bu ehtiyojlarni qondirish uchun jalb qilinishi kerak bo'lgan resurslar. Rejalashtirish amaliyotida rejalashtirilgan vazifalarning eng katta ehtimoli va asoslanishini

ta'minlash uchun modellashtirish obyektiga qarab yuqoridagi usullarning bir nechtasi bir vaqtning o'zida qo'llaniladi [11,12].

Bu rejalashtirilgan tadbirlar va vazifalarni amalga oshirishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini har tomonlama asoslash imkonini beradi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, bashorat qilish usullarini tasniflashda "prognozlash usullarini mazmunli tizimlashtirish prognozlash obyektining o'zi, iqtisodiy rivojlanish jarayonlari va ularning qonuniyatlari bilan belgilanishi kerak".

O'zbekiston Respublikasi jamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy rivojlanishni prognozlashning asosiy vositasi iqtisodiy va matematik modellashtirish va intuitiv (ekspert) usullarga xos bo'lgan rivojlanish ssenariylarini birlashtirgan qo'shma usullarni ishlab chiqish va qo'llashdir. Ushbu usullarning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- davlat tomonidan tartibga solish ta'sirini hisobga oladigan parametrlarni kiritish orqali modelning mazmunli yukini oshirish imkoniyati;

- undan foydalanganda realizm va prognozning aniqligi o'rtasidagi ziddiyatni yumshatish mumkin bo'ladi: hisobga olingan holatlar doirasini kengaytirish (bu modelning realizmini oshirishga yordam beradi) rasmiy usullarni rad etish bilan birga kelmaydi (bu prognozning aniqligini ta'minlaydi) [13].

Bunday prognozlash natijalari davlat va ma'muriy qarorlarni qabul qilishning barcha darajalarida qo'llaniladi, xususan, mintaqaviy rivojlanishning alohida yo'nalishlarini prognozlash mintaqaviy maqsadli va kompleks dasturlarni ishlab chiqish uchun asos bo'ladi, iqtisodiyot tarmoqlarining kelajakdagi holatini prognozlash strategiyani shakllantirish va davlat rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda, makroiqtisodiy prognozlash natijalari mamlakatning rivojlanish strategiyasini belgilaydi va hokazo.

Mintaqaviy rivojlanish strategiyasini shakllantirishda mintaqaning qaysi yo'nalishda rivojlanishini tushunish katta ahamiyatga ega. Bunga iqtisodiy va matematik modellashtirish va istiqbolli rivojlanish ssenariylarini birlashtirgan umumiy iqtisodiy prognozlar asosida erishiladi, ular tizimning kelajakdagi rivojlanishining ehtimoliy holatlariga, uning boshqa tizimlar bilan aloqalariga asoslanishi kerak. Shunday qilib, iqtisodiy-matematik va iqtisodiy rivojlanishni prognozlashning boshqa usullarining funksional roli hududiy iqtisodiyotni shakllantirish tamoyillari va ichki mantig'ini aniqlash, uning strukturasi va elementlarini, ularning aloqalari va faoliyat yuritish mexanizmlarini aniqlashdan iborat [14].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognostik modellashtirish - mintaqaviy boshqaruvning samarali vositasi ekanligi isbotlangan. Normativ va qidiruv prognozlash usullarini birgalikda qo'llash, analogiya hamda zanjirli reaksiya metodlaridan foydalanish mintaqaning qisqa, o'rta va uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari aniq belgilash imkonini beradi. Mintaqaviy iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatish modeli - tovar ishlab chiqarish, bozor va nobozor xizmatlar, aholi bandligi, davlat moliyasi hamda ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bloklari asosida - hududiy rivojlanishni kompleks baholashning ishonchli vositasi

sifatida o'zini tasdiqlagan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy-matematik modellashtirish va ekspert usullarini birlashtirib qo'llash prognozning aniqligi va realizmini bir vaqtning o'zida ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqilgan:

1. Monitoring tizimini joriy etish. Namangan viloyatida ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni yillik yangilab boruvchi raqamli monitoring tizimini yaratish, bu prognozlarning dolzarbligini ta'minlaydi.

2. Kompleks prognozlash modelidan foydalanish. Viloyat hokimligi huzurida iqtisodiy-matematik modellashtirish va ekspert baholashni uyg'unlashtirgan prognostik markaz tashkil etish maqsadga muvofiq.

3. Investitsion muhitni takomillashtirish. Rezident investitsiyalarning umumiy investitsiyalardagi ulushini oshirish maqsadida mahalliy tadbirkorlarni rag'batlantirish va davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish zarur.

4. Hududiy tabaqalanishni kamaytirish. Viloyat ichidagi tumanlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy farqlarni qisqartirish uchun maqsadli byudjet transfertlari va kompleks dasturlarni ishlab chiqish tavsiya etiladi.

5. Kadrlar salohiyatini oshirish. Mahalliy davlat boshqaruvi xodimlarini iqtisodiy-matematik modellashtirish va prognozlash usullari bo'yicha muntazam o'qitish yo'lga qo'yilsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabr O'RQ-598-son "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4664142>

2. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli "Byudjet kodeksi" Qonuni <https://lex.uz/mact/-2304138>

3. Anselin L. Spatial Econometrics // A Companion to Theoretical Econometrics. 2003. Pp. 310-330.

4. Khudyakova T., Shmidt A. The Impact of Crisis on the Performance Indicator of Russian Enterprises // International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts. 2018. Pp. 741-748.

5. Salimov B.T., Yusupov M.S., Salimov B.B. Mikroiqtisodiyot. Toshkent: Iqtisodiyot. 2019. 366 b.

6. Ходиев Б.Ю., Ишназарова А.И. Эконометрика. Toshkent: Fan va texnologiya. 2007. 612 b.

7. Abduralmonova G.Q. Hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish omillari // Iqtisodiyot va moliya. 2023. №8. 23-35 b.

8. LeSage J.P. The Theory and Practice of Spatial Econometrics. University of Toledo. 1999. 124 p.

9. Baker S.R., Bloom N., Davis S.J. Measuring Economic Policy Uncertainty // Quarterly Journal of Economics. 2016. Vol. 131(4). Pp. 1593-1636.

10. Zakharov N. Does Corruption Hinder Investment? Evidence from Russian Regions // European Journal of Political Economy. 2019. Vol. 56. Pp. 39-61.

11. Салаев С.К. Кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва башоратлаш. Iqtisodiyot fanlari doktori diss.avtoref. Toshkent: TDIU. 2008. 49 b.
12. Qulmatov A.A. Investitsion loyihalarni baholashning zamonaviy usullari // Amaliy ekonometrika. 2022. №11. 12-27 b.
13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston raqamlarda. Toshkent. 2024. 400 b.
14. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. Namangan viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Namangan. 2024. 250 b.
15. Wooldridge J.M. Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data. MIT Press. 2010. 1096 p.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:

Ingliz tili muharriri:

Rus tili muharriri:

Musahhih:

Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich

Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li

Karimova Shirin Zoxid qizi

Sadikov Shoxrux Shuxratovich

Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, mart, 3-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta:

info@marketingjournal.uz

Bot:

[@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)

Tel.:

+998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlararo standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**